

Святослав Юсов, Наталія Юсова

**«НАЙМЕНШЕ ЗЛО» ЧИ ВСЕ Ж «БЕЗУМОВНЕ БЛАГО»?
(ДО ПРОБЛЕМИ ЩОДО ЗМІНЕННЯ В 1930-х рр.
ОЦІНКИ ПРИЄДНАННЯ УКРАЇНИ ДО РОСІЇ)**

Аксіоматичним твердженням у науковій літературі стало визнання того, що в СРСР, а особливо в сталінську епоху, історіописання було максимально одержавлено. Інакше і бути не могло, оскільки дана галузь науки офіційно вважалася передовим загоном «ідеологічного фронту». У зв'язку з цим, логічно погодиться із зауваженням академіка Я. Ісаєвича про те, що «за відсутності в СРСР наукової політології політичні ідеї нерідко формулювали під маскою тлумачення фактів минулих епох», а «найбільш бажані для комуністичних правителів перспективи проголошувалися не прямо, а під виглядом історичних інтерпретацій»¹. Серед таких найважливіших для існування СРСР історико-ідеологічних доктрин стали концепти віковичної дружби російського і українського народів, закономірності їх возз'єднання в 1654 рр.

З проблеми формування в сталінську епоху нових ідеологічних і історичних концептів, пов'язаних з виробленням ідеології «дружби народів», зокрема – тих, які мають стосунок до перегляду оцінки приєднання України до Росії, співавтори даної праці вже писали². У поточній статті увага більше зосереджена на обґрунтуванні тези про те, що формула «найменшого зла» з приводу оцінки приєднання України до Росії вже в кінці 1930-х – початку 1940-х рр. фактично тлумачилась у контексті «блага» (з обмовками чи ні – не суть важливо), що відповідало прямим чи кулуарним сталінським вказівкам. Хотілося б відзначити, у зв'язку з цим, цінність для нашого дослідження відповідних архівних матеріалів, наведених і проаналізованих у фундаментальній монографії брянського історика О. Дубровського. За його висновком, Й. Сталіну напередодні війни потрібний був міф про одвічне тяжіння неросійських народів до Росії, «про беззастережну високу позитивну оцінку акту їх включення до складу імперії». В

силу своїх дослідницьких завдань О. Дубровський не мав потреби вдаватися до розгорнутої аргументації і ілюстрації цього свого зауваження. Проте, необхідно відмітити, що нова компромісна формула «найменшого зла» (що з'явилася в з другої половини 1930-х рр. щодо приєднання України і Грузії до Росії) не зовсім узгоджується із словом беззастережний, оскільки, очевидно містить засторогу. Тим більше, що О. Дубровський уточнює далі про те, що всі ці «історичні фантоми затвердяться в науці вже після Великої Вітчизняної війни», а в 1930-і рр. вони лише почали формуватися і не без впливу І. Сталіна³. Як покажемо далі, дійсно можна вести мову саме щодо таких сталінських ідей, які упроваджувалися (за допомогою істориків і митців) до умів вже з кінця 1930-х рр.

Офіційний перегляд місця і ролі історіописання в суспільстві почався в березні 1934 р. під час обговорення на нараді в Кремлі під керівництвом Й. Сталіна становища з викладанням історії в учбових закладах СРСР⁴. За цим послідували: постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 16 травня 1934 р. «Про викладання цивільної історії в школах СРСР» (за підписами Й. Сталіна і В. Молотова)⁵ і «Зауваження з приводу конспекту підручника з «Історії СРСР»», (зроблені Й. Сталіном, А. Ждановим і С. Кіровим 8 серпня 1934 р., але опубліковані лише 26 січня 1936 р.)⁶.

Результатом зазначених партійно-державних рішень стало певне відродження традиційного бачення російської історії⁷. У той же час, надзавданням, що його поставлено перед істориками, мала бути аргументація історичної обумовленості виникнення багатонаціонального СРСР, що, у свою чергу, вимагало глибокої розробки історії всіх народів СРСР і, зокрема, історії східнослов'янських народів⁸.

Основна робота ідеологів і істориків у цей час розгорнулася довкола створення нового елементарного курсу історії СРСР (власне – простого шкільного підручника). У редагуванні варіантів підручників брали участь «люди влади» – Й. Сталін, А. Бубнов, М. Бухарін (на початку), А. Жданов, Б. Волін, В. Бистрянський та ін.⁹ У кінці 1936 р. визначився переможець у конкурсі на кращий підручник – колектив істориків Московського педінституту на чолі з О. Шестаковим.

На початку грудня того ж року нарком освіти А. Бубнов

отримав вказівки А. Жданова стосовно висвітлення деяких тем у рукопису вказаного підручника. На думку О. Дубровського, секретар ЦК ВКП(б) у свою чергу отримав частину даних вказівок після консультативної бесіди з Й. Сталіном¹⁰. Одним з найважливіших питань, що вимагали роз'яснень вищого партійного керівництва, було питання щодо приєднання різних народів до Росії. Мова, перш за все йшла про Україну. І це було не випадково! Необхідні були нові підходи щодо освітлення її приєднання до Росії – адже від формування певної історичної пам'яті залежала лояльність населення УРСР до союзного центру (опосередковано – до Росії)¹¹. Після голодомору 1932–1933 рр., репресій проти української інтелігенції (зокрема – проти істориків школи М. Грушевського), масової чистки етнократичної КП(б)У (кількість членів останньої станом на 1 квітня 1937 р. скоротилося майже в два рази¹²), згорання політики «українізації» сталінське керівництво вочевидь вже менше боялося втратити Україну¹³, проте потрібно було закріпити потрібні результати за допомогою нових ідеологічних доктрин (утім, репресії продовжилися в рік Великого терору). Зауваження А. Жданова (котрі, вочевидь, походили від Й. Сталіна) стосувалися парадигми «абсолютного зла», яка панувала до того часу в офіційній пропаганді і історичній літературі і стосувалася оцінки приєднання до Росії інших держав і народів.

Нотуючи за А. Ждановим, А. Бубнов зафіксував, зокрема, наступне (з приводу варіантів приєднання України до Росії): «Це не абсолютне благо, але з двох зол це було найменше»¹⁴. Нагадаємо, що до того часу рішення Переяславської ради 1654 р. оцінювалися як договір, «який знаменував собою союз українських феодалів з російськими і, по суті, юридично оформила [рада – *співаєт.*] початок колоніального панування Росії над Україною»¹⁵. Вочевидь, при останньому трактуванні «приєднання» складно було сформувати українську радянську ідентичність в рамках ідеології радянського патріотизму і дружби народів; ідеології, що формувалася з подальшим прицілом на русифікацію (остання свідомо або несвідомо розумілася сталінським керівництвом як більшовицька політика інтернаціоналізації) республіки¹⁶.

У вказівках А. Жданова обґрунтованість вибору гетьмана Б. Хмельницького на користь Росії пояснювалася загальним

походженням і єдиною вірою, тобто – частиною аспектів з традиційного набору так званих «органічних причин» об'єднання двох народів¹⁷. Показовим був і вигук А. Жданова: «Була б Україна тим, чим вона є в даний час»¹⁸. Таким чином, вже в розумінні А. Жданова (і, звичайно, Й. Сталіна, що стояв за ним) уже станом на початок грудня 1936 р. проглядається вповні позитивна оцінка приєднання України до Росії (в 1654 р.).

Зауваження секретаря ЦК мали допомогти скласти А. Бубнову і членам урядового журі (на кращий підручник) текст постанови журі. У постанові А. Жданов пропонував особливо відзначити питання щодо оцінки приєднання неросійських народів до Росії, а саме, перш за все: «Про Богдана Хмельницького (половина XVII ст). Україна і Росія. Приєднання до Росії (1653 р.)»¹⁹ (якщо малося на увазі рішення Земського собору, то тут помилки в даті немає).

Подальші вказівки для колективу О. Шестакова поступили від А. Жданова (і члена конкурсного журі Я. Яковлева) в квітні 1937 р. Серед них знову мали місце зауваження з приводу приєднання до Росії інших народів. Директивно потрібно було «виправити про Хмельницького» і «те ж про Грузію» (в рамках формули «найменшого зла» трактування приєднання Грузії було присутнім вже в грудневих зауваженнях А. Жданова і, походило, вірогідно, від Й. Сталіна)²⁰.

Паралельно текст підручника рецензувався істориками – К. Базилевичем, С. Бахрушиним, В. Бернадським, В. Бистрянським (він же партійний функціонер), Б. Грековим, В. Пічетой та ін., які надали свої відзиви літом 1937 р. Зокрема, В. Бистрянський вказав на помилку (тобто – «стару тактовку») в параграфі, де говориться про Б. Хмельницького: «Абсолютно не врахована своєрідність положення, через яке для України не було іншого виходу, як приєднання до єдиновірної Московської держави»²¹ («єдиновірне» – тобто названа одна з «органічних причин» приєднання, але в теж час тут присутнє трактування формули «найменшого зла», адже останнє було обгрунтованим в тому випадку, якщо приєднання було вимушеним, оскільки більше не залишалось жодного іншого виходу).

Остаточний текст підручника (як і постанови урядового журі) літом 1937 р. детально правив Й. Сталін. Хоча в тих правках,

які наводить О. Дубровський, не згадується події 1654 р., проте в цілому вождь не обійшов тему приєднання інших народів до Росії. Як уже згадувалося, брянський історик коментує правки Й. Сталіна таким чином, що останньому напередодні війни потрібний був міф про одвічне тяжіння неросійських народів до Росії і про беззастережну високу позитивну оцінку акта їх включення до складу імперії.

Отже, шкільний підручник за редакцією О. Шестакова²² (вийшов на початку навчального року), що його було допрацьовано партійними ідеологами (і особисто – Й. Сталіном) і істориками «заслужено» переміг в конкурсі на кращий підручник згідно з постановою урядового журі від серпня 1937 р. У підручнику приєднання України (як і багато інших держав і народів) до Росії оцінюється, в цілому, як позитивне явище. Саме, такий підхід, був схвалено у вказаній постанові урядового журі і сформульовано у вигляді компромісної (і в ще більшій мірі декларативної) формули «найменшого зла» (її автори – Й. Сталін і А. Жданов за посередництвом А. Бубнова²³): «Друга перспектива була б все ж найменшим злом»²⁴. Постанову і підручник О. Шестакова накреслили напрямки перегляду істориками в конкретних дослідженнях проблем, котрі стосувалися різних аспектів історії україно-російських взаємин.

Починаючи з кінця 1930-х рр. у наукових і популярних працях, передусім, українських істориків Переяславський акт 1654 р., що оформив приєднання України до Московської держави стає ключовою подією всієї української історії²⁵. «Образ Переяславля», з цих пір, набуває сакральних контурів²⁶, стає (знову?) основним символом історичної єдності і дружби українців і росіян²⁷. Популяризація теми співпадає з 290-ою річницею початку Національно-визвольної війни українського народу, тобто – в 1938 р.²⁸ Наукові праці (опубліковані) слідують пізніше – з 1939 р.²⁹

У нових працях різко міняється, зокрема, оцінка особи і ролі гетьмана Б. Хмельницького³⁰, який до постанови журі в так званій марксистській історіографії іменувався не інакше як «кат українського народу», «зрадник повсталих козацько-селянських мас», який сприяв встановленню «колоніального панування Росії над Україною і крепостнічеського гніту»³¹. Гетьман знову

повертається до пантеону «народних героїв» України і Росії. У публікаціях, починаючи з 1938 р., Б. Хмельницький звеличується, як «борець за об'єднання» (втім, після впровадження формули «найменшого зла», офіційним терміном для позначення входу України до складу Московської держави, стає термін «приєднання») України з Росією³².

Формування нової концепції Переяслава-1654 відбувається перш за все в кваліфікаційних науково-дослідних роботах – дисертаціях. Йдеться про мінімум три дисертації (в усякому разі – стільки удалося виявити), захищених в 1938–1939 рр., – дві кандидатських (В. Голобуцького і А. Барабой) і докторська (М. Петровського). Зважаючи, що М. Петровський приступив до написання докторській дисертації у дусі доктрини «найменшого зла» після виходу постанови урядового журі³³, як і А. Барабой до написання кандидатської³⁴, то виходить, що В. Голобуцький першим за часом (приймаючи до уваги підготовку і час самого захисту) серед радянських істориків зробив на дослідницькому рівні перегляд поглядів історичних шкіл М. Грушевського і М. Покровського в частині освітлення україно-російських взаємин періоду середини XVII ст.

Час закінчення В. Голобуцьким навчання в аспірантурі Ленінградського держпедінститута (ЛДПІ) закінчувався в серпні 1937 р., але, не пізніше за травень цього року, він вже завершив написання дисертації (науковий керівник Б Греков)³⁵ – тобто достроково. Станом на липень 1937 р. його дисертація «Дипломатичні стосунки Московського уряду з Богданом Хмельницьким до Земського собору 19 лютого 1651 р.»³⁶ була піддана розгляду одним з опонентів (В. Мавродінім), який датував свій відгук 19 липня. У цьому відгуку, написаним до виходу постанови урядового журі (!), стверджується, що тема дисертації актуальна у зв'язку з тим, що в ній правильно поставлено питання «про тяжіння України до Москви і про допомогу Москви Україні»³⁷. Враховуючи, що «це питання спотворене українською націоналістичною історіографією», то робота В. Голобуцького «перший крок у напрямі» подолання спотворень³⁸. У такому ж дусі висловився і перший опонент, професор В. Бернадський (один з авторів і рецензентів конкурсних підручників, який викладав у ЛДПІ³⁹).

Захист дисертації відбувся на історичному факультеті ЛДПІ 15 січня 1938 р.⁴⁰ У тезах дисертації, представлених на захист, В. Голобуцький оцінює союз України з Росією позитивно, як того вимагала партійна формула «найменшого зла». Один з розділів роботи був опублікований через три роки у вигляді статті, присвяченої дипломатичним стосункам Чигирин і Москви в 1648 р. Важливе те, що в цій статті В. Голобуцький використав термін «**возз'єднання**» (тут і далі в цитатах виділення напівжирним шрифтом – *співавтор.*) в контексті, який можна трактувати як возз'єднання земель Русі⁴¹, що однозначно свідчить про його оцінку події як позитивного явища.

Маючи на увазі як дисертацію, так і її розділ – опубліковану статтю, історіограф Ю. Назаренко (ще в радянський час) називав В. Голобуцького серед тих, хто «на основі марксистсько-ленінського аналізу конкретних подій Визвольної війни 1648–1654 гг.» поклав «початок дійсно науковому рішення її проблематики»⁴² (тобто у дусі нової ідеології). Відмітимо лише, що в 1930-і рр. В. Голобуцький жив і працював в РРФСР.

Колишній «буржуазний націоналіст», професійний історик М. Петровський, як єдиний значний авторитет з історії України XVII ст. лише після виходу постанови журі приступив до написання одного з планових нарисів (IV-го) в Інституті історії України (ІУ) АН УРСР з даної проблематики. Цей нарис одночасно був його докторським дисертаційним дослідженням⁴³. Уже в 1938 р. він приступив до популяризації теми у дусі формули «найменшого зла» в центральній українській періодиці⁴⁴.

У 1939 р. уперше за період існування Радянської України, відзначалася в позитивному контексті 285-а річниця Переяславської ради⁴⁵. Услід за цим, майже одночасно, виходить ряд наукових і популярних публікацій, як в Росії, так і на Україні. Деякі з них були написані з метою наповнення фактичним матеріалом тези про «найменше зло»⁴⁶. Отже, впродовж 1939–1941 рр., виходять роботи українських⁴⁷ і російських⁴⁸ авторів. Причому, перші публікації українських істориків, як це видно з дат підписання до друку текстів, вийшли в світ раніше праць російських колег. Серед робіт, що вийшли, були і серйозні наукові дослідження (монографія М. Петровського, що вийшла, в серії «Нариси з історії України» в 1940 р., але захищена в 1939

р. як докторська дисертація); наукове дослідження молодого українського історика І. Бойка; знакове для свого часу, швидше публіцистичний, ніж науковий, виступ А. Барабоє на сторінках московського «Історика-марксиста» (ця стаття стала свого роду квінтесенцією⁴⁹ його кандидатської дисертації, захищеної в 1939 р. в Київському держуніверситеті); науково-популярні статті і брошури (декілька – М. Петровського і одна, щоправда видана тричі підряд в 1939–1940 рр. – М. Подорожного); велика за обсягом книга популярного характеру К. Осипова і популярна книжка Б. Федорова (обидві – про Б. Хмельницького); та ін.

По-часу, першим серед них, була стаття історика з Києва А. Барабоє⁵⁰. На ній зупинимося детальніше, оскільки вона мабуть найбільш відповідала новим ідеологічним установам, які вступали в протиріччя з формулою «найменшого зла», хоча демонстративно на неї спиралися. Стаття була опублікована в єдиному на той час історичному журналі СРСР – «Історике-марксисте» (з накладом у 32-і тисячі екземплярів), що його черговий випуск вийшов в травні 1939 р.

Робота А.З. Барабоє, написана в публіцистичному стилі і витримана в імперативному тоні, ставила собі за мету, як вже наголошувалося вище, наповнити проголошену в 1937 р. партійну тезу конкретним історичним матеріалом. Історик вперше за час радянської влади публічно сформулював в науковому журналі «органічні причини» приєднання: спільність національного походження і мови; багатовікова загальна боротьба із зовнішніми ворогами двох народів; стійкі економічні зв'язки; спільність релігії; віковична україно-російська культурна взаємодія і т. ін.⁵¹.

Вказавши, згідно з буквою формули «найменшого зла», на безальтернативність російського варіанту в зовнішньому виборі України, А. Барабоє далі увійшов у протиріччя з духом формули. Ситуація в 1653-1654 рр. не була, як вважає історик, настільки катастрофічна для України, щоб «лише під впливом потреб моменту. кинутися до ніг царя». Зовсім не тимчасовими міркуваннями, а тривалими інтересами кращої частини старшини і реєстрового козацтва було викликано приєднання України до Росії»⁵².

Взагалі, головною причиною згідно А. Барабоє, «добровільного приєднання України до Росії були *симпатії народних мас*

України до Москви (тут і далі, розрядка – А.Б.) і натиск мас на козацьку старшину і Хмельницького»⁵³. А. Барабой тут відроджує дореволюційне положення російської історіографії про «народ» як рушійну силу, «гарячого поборника» з'єднання з Росією.

Ще більше вступає в протиріччя з духом формули «найменшого зла», зроблений А. Барабоем перелік позитивних наслідків приєднання. Тут, і усунення релігійного і національного гніту, і «пом'якшення експлуатації селян», і «розквіт української феодальної культури»⁵⁴. Найважливішим же результатом приєднання, на думку А. Барабою, явилася та обставина, що «Україна включилася в *централізовану* державу. Політична централізація є могутнім поштовхом економічного і культурного прогресу»⁵⁵.

Довгострокові ж наслідки приєднання, з точки зору історика, були фактично сприятливі для України: «*Приєднання України до Росії зумовило подальшу спільність історичного процесу обох народів*. А ця спільність через ряд випробувань привела до перемоги *Великої соціалістичної революції* і в Росії і на Україні, до побудови соціалістичного суспільства і створення потужної багатонаціональної держави Созна Радянських Соціалістичних Республік, основою якого є непорушна дружба і братерство народів»⁵⁶.

Далі, А. Барабой, мабуть відчувши, що його висновки спростовують формулу «найменшого зла», в трьох коротких тезах торкається негативних сторін приєднання і, обмовляється: «Ми не стверджуємо, що приєднання до Росії було **вже тоді**, в XVII ст, для України **абсолютним благом**»⁵⁷. Отже, відповідно до не виголошеної думки історика, все ж, входження до складу Росії, обернулося, в кінця-кінців, для України безумовним благом.

Таким чином, висловивши свої міркування і навівши факти на підтвердження партійної тези, А. Барабой, одночасно, виступив в ролі родоначальника теорії про «абсолютне (безумовне) благо» приєднання (що, втім відповідало сталінським ідеям). Виступ А. Барабою на сторінках авторитетного для того часу історичного журналу (до того ж такого, що видавався значним накладом), без сумніву, сприяв формуванню в умах партійної номенклатури, істориків і, ширше – радянського суспільства, світогляду в душі ідеології «безумовного блага». Зауважимо, що його точка зору

вповні відповідала тим вказівкам, які при роботі над підручником О. Шестакова давалися Й. Сталіном і А. Ждановим (як це було показано вище).

Проте, були і інші точки зору. Не так оптимістично як А. Барабой, проте з більшим наближенням до букви і духу формули «найменшого зла», характеризує приєднання і його наслідки в своєму науковому дослідженні, опублікованому в «Вчених записках» Харківського держуніверситету І. Бойко⁵⁸. Разом з тим, зупиняючись на довгострокових наслідках Переяслава, історик займає позицію досить близьку до основних постулатів теорії «абсолютного зла». Так, він нагадує: «не слід, проте, забувати, що залежність України від Росії в перебігу подальшого історичного розвитку **цілком перейшла в колоніальність**»⁵⁹. Отже, слід зазначити, що стаття І. Бойка була стриманішою в аспекті оцінки Переяславського акту і його наслідків для України, ніж стаття А. Барабоя. Втім, за мірою впливу на «стан умів», перша з них, природно, на декілька порядків поступалася значенню публікації А. Барабоя.

Ряд радянських істориків оперативно відреагували на події осені 1939 р., коли області Західної України увійшли до складу УРСР⁶⁰. Радянські засоби масової інформації, а також офіційна історіографія вірно характеризували входження західноукраїнських земель в 1939-40 рр. до складу УРСР як возз'єднання українського народу, проте деякими істориками ця теза інтерполювалася на події 1654 р.⁶¹ Зауважимо, що серед тогочасних публікацій, праці В. Пічети в частині історичної ретроспективи найбільш відповідали сталінським побажанням, тобто курсу на зведення нанівець концепції «найменшого зла». Вже 28 вересня 1939 р. В. Пічета виступив в Москві перед аудиторією (яку він називає «цілком компетентною і кваліфікованою») з доповіддю «Основні питання історії Західної Білорусії і Західної України»⁶².

Учений-славист напевно першим в умовах нового сталінського курсу і нової політичної актуалізації, пов'язаної з входженням в Союз названих регіонів, висунув тезу про возз'єднання в 1654 р. українського і російського народів. Перший з них, згідно В. Пічети, «возз'єднався з російським народом, єдиним по крові, єдиним по вірі»⁶³. Зазначимо, що в цій тезі також названо дві «органічні

причини» приєднання. Термін «возз'єднання» присутній і в опублікованих працях ученого того часу⁶⁴. Додамо, що вказаний термін вжив у одній з своїх доповідей (у березні 1940 р.) інший відомий вчений-славист – академік М. Державін⁶⁵.

Осенью 1939 р. виходить великими накладками в двох видавництвах Москви брошура М. Подорожнього (наступного року вона була перевидана в Києві українською мовою), присвячена національно-визвольній війні українців середини XVII ст. У книзі московського історика (судячи по прізвищу – коріння у нього явно українське) встановлюється зв'язок між подіями того часу і сучасністю. Тут говориться, що процес об'єднання українського народу, розпочатий, колись, його «видатним діячем», «вождем козацько-селянських мас» Б. Хмельницьким – досяг свого завершення в 1939 р.⁶⁶ У брошурі М. Подорожнього немає не лише «насичення історичним матеріалом концепції «меншого зла»⁶⁷, але навіть згадки даної тези. Оцінки діяльності Б. Хмельницького, «Переяславського союзу» і його наслідків даються тільки позитивні. Довгострокову перспективу Переяслава історик малює подібно А. Барабою⁶⁸.

На початку книги, автор категорично стверджує, що Україна, з «моменту виникнення Російської держави, була її складовою, нероздільною частиною», а «Київ – перша столиця цієї держави». Виходячи з цього, М. Подорожний в заключенні робить логічний висновок про те, що в даний час, «відторгнуті насильством братські народи – український і білоруський, – які до цих пір перебували в Польщі, повертаються у велику сім'ю колись єдиного народу». Цілком зрозуміло, що брошура М. Подорожнього витримана у дусі ідеології «возз'єднання», хоча без використання цього терміну. По суті, автор рахує наслідки входження України до складу Російської держави «безумовним благом». Враховуючи кількість видань (одне вийшло у Воєніздаті), його актуальність і накладки, не важко прийти до висновку, що книга М. Подорожнього ще більшою мірою, ніж стаття А. Барабою сприяла формуванню відповідних поглядів у партійній (і військовій!) еліті і суспільстві на проблему Переяслава. Власне кажучи, саме це і відповідало сталінським вказівкам.

Якщо в книзі Подорожнього термін «возз'єднання» стосовно Переяславського акту відсутній, то у творі письменника

К. Осипова⁶⁹ він був. До того ж, слід враховувати, що наклад книги (що вийшла в популярній серії *ЖЗЛ*) складав – 50 тисяч екземплярів, тобто вона була у всіх бібліотеках і читалася практично всіма, хто цікавився історією і, отже, даний термін проникав до умів, апробовувався і поступово засвоювався суспільством. 2-я глава IV-ої частини «Богдана Хмельницького», що оповідає про січнево-березневі 1654 р. україно-російські переговори і домовленості, називається – «Возз'єднання»⁷⁰.

У брошурі М. Петровського, що вийшла дещо раніше, ніж перше видання книги М. Подорожного, приділяється увага розкриттю формули «найменшого зла»⁷¹. Взагалі ж, дана брошура під назвою «Військове минуле українського народу» присвячена, як сказано в анотації, героїчній історії боротьби українського народу за свою незалежність і вільне існування в союзі з братським російським народом⁷². Цей союз після 1654 р. став, згідно М. Петровському, «непорушним»⁷³, а довголітні устремління українського народу щодо входження до складу Росії ще більш посилювалися з початком Визвольної війни 1648–1654 рр.⁷⁴ Очевидно, що розуміння М. Петровським приєднання України до Росії як «братського непорушного союзу російського і українського народів» має мало спільного з яким-небудь «злом».

Надзвичайно позитивно М. Петровський характеризує і Б. Хмельницького. Цей «прогресивний діяч свого часу, зробився **провідником ідеї** приєднання України до Росії, до братського російського народу»⁷⁵. У цьому, на думку ученого, і полягає головна заслуга гетьмана⁷⁶. У подібному ж дусі висловлюється М. Петровський і в інших своїх працях⁷⁷, зокрема, в монографії під назвою «Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648–1654 рр.)»⁷⁸. Щоправда, М. Петровський аргументує необхідність приєднання, в основному, зовнішньополітичними обставинами, що склалися. Оцінка Переяслава і його наслідків для України, в монографії М. Петровського, в цілому, відповідає букві тези про «менше зло». Хоча, окремі формулювання історика виходять за рамки офіційної формули. Фундаментальна монографія М. Петровського стала взірцем, що склався на той час в українській історіографії радянської версії Переяслава⁷⁹.

Таким чином, у передвоєнні роки в наслідку взаємодії ідеології і науки відбувається оформлення нової концепції Переяслава-1654, яка іноді лише формально відповідала проголошеній в 1937 р. політичним керівництвом країни формули про «найменше зло». У роботах істориків виразно проглядається основна лінія: подолання негативних оцінок факту (або акту?) приєднання, і формування, у зв'язку з цим, парадигми «безумовного блага». Частина істориків просто ігнорували формулу і відновлювали традиційне дореволюційне розуміння проблеми у дусі ідеології «возз'єднання». У будь-якому з останніх випадків, подібне відповідало перспективним (власне – і поточним) планам «генерального конструктора» ідеологічних концептів.

¹ Ісаєвич Я. Україна давня і нова: народ, релігія, культура. – Львів, 1996. – С. 26.

² Юсова Н. М., Юсов С. Л. Проблема «приєднання» України до Росії в оцінці істориків УРСР кінця 30-х – першої половини 40-х рр. // УІЖ. – 2004. – № 5. – С. 96-121; Їх же.. Оформление советской версии Переяслава и рецепция формулы «наименьшего зла» в медиевистике УССР конца 1930 – первой половины 1940-х годов // Проблемы российской истории. – М.; Магнитогорск, 2007. – Вып. VIII. – С. 100-127; Їх же. Изменение оценки присоединения Украины к России в предвоенные годы: амбивалентность взаимосвязей политической идеологии и официального историописания // Россия и Удмуртия: История и современность: Мат.-лы Междунар. научно-практ. конф., посвящ. 450-летию добровольного вхождения Удмуртии в состав Российского государства. Ижевск, 20-22 мая 2008 г. – Ижевск, 2008. – С. 295-304; Юсов С.Л. Формирование советской концепции воссоединения Украины с Россией (вторая половина 1930-х – первая половина 1950-х гг.): вклад украинских историков // История идей и история общества: Материалы V Всероссийской научной конференции (Нижегородск, 19 – 20 апреля 2007 года). – Нижегородск, 2007. – С. 107-109 та ін.

³ Дубровский А.М. Историк и власть: историческая наука в СССР и концепция истории феодальной России в контексте политики и идеологии (1930–1950-е гг.). – Брянск, 2005. – С. 288.

⁴ Див.: Брачев В. С., Дворниченко А. Ю. Кафедра русской истории Санкт-Петербургского университета (1834 – 2004). – СПб., 2004. – С. 203-204.

⁵ Постановление СНК Союза ССР и ЦК ВКП(б) «О преподавании гражданской истории в школах СССР» // Правда. – 1934. – 16 мая. – С. 1.

⁶ Сталин И., Жданов А., Киров С. Замечания по поводу конспекта учебника по «Истории СССР» // Материалы к преподаванию истории народов СССР. – М., 1937. – С. 9-10. Див. також: Об учебниках истории СССР. // Правда. – 1937. – 22 августа. – С. 1; Фохт А. О методических и педагогических ошибках М. Н. Покровского // Исторический журнал. – 1937. – № 3. – С. 103.

- ⁷ Див., напр.: Юсова Н. «Давньоруська народність»: зародження і становлення концепції в радянській сторичній науці (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – К., 2006. – С. 148-156.
- ⁸ Там же. – С. 191-199.
- ⁹ Див.: Дубровский А.М. Историк и власть. – С. 250-292.
- ¹⁰ Там же. – С. 275.
- ¹¹ Див.: Гриневич В. А. Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.). – К., 2007. – С. 252-253.
- ¹² Литвин В. Україна: міжвоєнна доба (1921–1938). – К., 2003. – С. 347.
- ¹³ Див. лист Й. Сталіна до Л. Кагановича від 11 серпня 1932 р.: Сталин и Каганович. Переписка 1931–1936 гг. – М., 2001. – С. 273-274.
- ¹⁴ Цит.: Дубровский А.М. Историк и власть. – С. 275.
- ¹⁵ В. К[руть]. Хмельницький, Богдан Зиновий Михайлович. – БСЭ. 1-е изд. – М., 1935. – Т. 59. – С. 818. Див. також: Єсельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. – К., 2008. – С. 41-42.
- ¹⁶ Див., напр.: Гриневич В. А. Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.). – С. 215.
- ¹⁷ Див.: Ясь О. Образи Переяслава в українській історіографії академічної доби (початок ХІХ – кінець 80-х років ХХ століття) // Переяславська рада 1654 року. (Історіографія та дослідження) / Редкол.: П. Сохань (голов. ред.) та ін. – К., 2003. – С. 586.
- ¹⁸ Цит.: Дубровский А.М. Историк и власть. – С. 275.
- ¹⁹ Там же. – С. 294.
- ²⁰ Там же. – С. 277, 300. О. Дубровський, спираючись на архівні джерела спростовує твердження М. Нечкіної про те, що Й. Сталін особисто редагував постанову журі і своєю рукою вставив фрагмент щодо Грузії. Твердження М. Нечкіної на віру сприйняв С. Єсельчик, див.: Єсельчик С. Імперія пам'яті. – С. 46.
- ²¹ Цит.: Дубровский А.М. Историк и власть. – С. 278.
- ²² История СССР. Краткий курс / Под. ред. А. В. Шестакова. – М., 1937 – 219 с.
- ²³ Дубровский А.М. Историк и власть. – С. 302.
- ²⁴ Постановление Жюри Правительственной комиссии по конкурсу на лучший учебник для 3 и 4 классов средней школы по истории СССР. – С. 7.
- ²⁵ См.: Кравченко В. Концепції Переяслава в українській історіографії / Переяславська рада 1654 року. (Історіографія та дослідження) / Редкол.: П. Сохань (голов. ред.) та ін. – К., 2003.. – С. 507.
- ²⁶ Ясь О. Образи Переяслава в українській історіографії академічної доби (початок ХІХ – кінець 80-х років ХХ століття). – С. 524-525.
- ²⁷ Лисенко О. Е, Гриневич В. А. Нарис 2-й. Випробування: перевірка війною / Україна і Росія в історичній ретроспективі. Нариси в 3-х томах / Відп. ред. В. А. Смолій. – Т. 2: Гриневич В. А., Даниленко В. М., Кульчицький С. В., Лисенко О. Е. Радянський проект для України. – К., 2004. – С. 139-140.
- ²⁸ Білоусов С. Вітчизняна війна українського народу // Комуніст. – 1938. – С. 3; Гуслистий К. Розгром польських панов на Желтых Водах и под Пилявцами / Сталинское племя. – 1938. – 26 мая. – С. 3; Гуслистий К., Ястребов Ф. Борьба

українського народу проти шляхетської Польщі і приєднання України до Росії. (Короткий огляд) // Комуністична освіта. – 1938. – № 6. – С. 61-75 і др.

²⁹ Барабой А.З. К вопросу присоединения Украины к России в 1654 г. // Историк-марксист. – 1939. – № 2. – С. 87-111; Его же. О причинах присоединения Украины к России в 1654 г.: Дис. к. ист. н. Киевский университет. – К., 1939. – 132 с. (машинопись); Бойко І.Д. До питання про приєднання України до Росії // Учені записки Харківського державного університету. – Харків, 1939. – Кн. 15: Труды істор. ф-ту. – № 1. – С. 27-39; Петровський М.Н. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648 – 1654 рр.) / Нариси з історії України. Вип. IV. – К., 1939. – 293 с. і др.

³⁰ Сергій Єскельчик вважає, що письменники випередили істориків у поверненні гетьману ролі національного героя. Див.: Єскельчик С. Імперія пам'яті. – С. 47-49.

³¹ В. К[руть]. Хмельницький, Богдан Зиновий Михайлович. – С. 819.

³² Лисенко О. Е, Гриневич В. А. Нарис 2-й. Випробування: перевірка війною. – С. 139-140.

³³ Юркова О.В. Документи про створення і перші кроки діяльності Інституту історії України АН УРСР (1936–1941 рр.). – К., 2001. – С. 210-211; У лещатах тоталітаризму: Інститут історії України НАН України (1936 – 1956 рр.): 36. документів і матеріалів: У 2-х частинах / Упоряд.: Р.Я. Пиріг (керівник), Т.Г. Гриценко, В.М. Мазур, О.С. Рубльов. – К., 1996. – Ч. II. – С. 52

³⁴ Даниленко В. Барабой Абрам Зиновійович // Вчені Інституту історії України. Біобібліографічний довідник. Серія: Українські історики. – Вип. 1. – К., 1998. – С. 11; Барабой А.З. К вопросу присоединения Украины к России в 1654 г. / Историк-марксист. – 1939. – № 2. – С. 87-111; Его же. О причинах присоединения Украины к России в 1654 г.: Дис. к. ист. н. Киевский университет. – К., 1939. – 132 с. (машинопись).

³⁵ ЦГА СПб. – Ф. 4331. – Оп. 31. – Ед. хр. 436. – Л. 18.

³⁶ Там же. – 33 лл.

³⁷ Там же – Л. 20

³⁸ Там же. – Л. 20.

³⁹ Брачев В. С., Дворниченко А. Ю. Кафедра русской истории Санкт-Петербургского университета (1834–2004). – С. 233.

⁴⁰ ЦГА СПб. – Ф. 4331. – Оп. 31. – Ед. хр. 436. – Л. 30-31.

⁴¹ Голобуцкий В. А. К истории дипломатических сношений Московского правительства с Богданом Хмельницким в начальный период (1648 г.) // Ученые записки Ленинградского государственного пединститута им. А. И. Герцена. – Т. 39. – Л., 1941. – С. 120. 133.

⁴² Назаренко Ю.В. Освободительная война украинского народа 1648 – 1654 гг. и воссоединение Украины с Россией в трудах советских историков накануне Великой Отечественной войны // Вопросы отечественной историографии и источниковедения. Вип. 2. – Днепропетровск, 1975. – С. 40.

⁴³ Юркова О. В. Документи про створення і перші кроки діяльності Інституту історії України АН УРСР (1936–1941 рр.). – С. 210-211.

⁴⁴ Див., напр.: Петровський М. З історії визвольної боротьби українського

- народу проти шляхетської Польщі // Більшовик України. – 1938. – № 6.
- ⁴⁵ Див., напр.: Марченко М. Присоединение Украины к России 1654 г. // Большевицкое знамя. (Одесса) – 1939. – 18 января. – С. 2; Петровський М. 1) Переяславська Рада 1654 року: До 285-річчя з часу приєднання України до Росії // Пролетарська правда. – 1939. – 18 січня. – С. 2; 2) Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії: До 285 річниці // Чорноморська Комунa. [Одесса] – 1939. – 18 січня. – С. 3; и др.
- ⁴⁶ Див., напр. оцінку: Брехуненко В. Переяславська рада 1654 року в російській історіографії // Переяславська рада 1654 року. – С. 641.
- ⁴⁷ Барабой А. З. 1) К вопросу о присоединении Украины к России в 1654 г. // Историк-марксист. – 1939. – № 2. – С. 87-111; 2) О причинах присоединения Украины к России в 1654 г.: Дис. ... канд. ист. наук / Киевский университет. – К., 1939. – 132 с. (машинопись); Бойко І.Д. До питання про приєднання України до Росії // Учені записки Харківського державного університету. – Харків, 1939. – Кн. 15: Труди істор. ф-ту. № 1. – С. 27-39; Петровский Н. 1) Военное прошлое украинского народа. – М., 1939; 2) Визвольна війна українського народу проти шляхетської Польщі (1648 – 1654 рр.) // Західна Україна. Збірник під ред. С. М. Белоусова і О. П. Оглобліна. – К., 1940; 3) Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648 – 1654 рр.) // Нариси з історії України. Вип. IV. – К., 1939; 4) Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648 – 1654 рр.). – К., 1941 (Приложение к журналу «Більшовик України») та ін.
- ⁴⁸ Подорожний Н. Е. 1) Освободительная война украинского народа 1648 – 1654 гг. – М., 1939 (два видання в один рік); 2) Визвольна війна українського народу (1648 – 1654 рр.). Київ, 1940; Осипов К. Богдан Хмельницький. – М., 1939; Федоров Б. В. Богдан Хмельницький. – М., 1941; и др.
- ⁴⁹ Аналіз цих праць А. Барабоя див.: Ясь О. Образи Переяслава в українській історіографії академічної доби (початок XIX – кінець 80-х років XX століття). – С. 585-586.
- ⁵⁰ Барабой А. З. К вопросу о присоединении Украины к России в 1654 г. – С. 87-111.
- ⁵¹ Там же. – С. 104-106.
- ⁵² Там же. – С. 103.
- ⁵³ Там же. – С. 104.
- ⁵⁴ Там же. – С. 106-108.
- ⁵⁵ Там же. – С. 108.
- ⁵⁶ Там же. – С. 108.
- ⁵⁷ Там же. – С. 108-109.
- ⁵⁸ Бойко І.Д. До питання про приєднання України до Росії. – С. 27-39.
- ⁵⁹ Там само. – С. 37.
- ⁶⁰ Див., напр.: Пичета В. 1) Братья-украинцы и братья-белоруссы // Известия. – 1939. – 21 сент. – С. 2; 2) Исторический путь народов Западной Украины и Западной Белоруссии // Октябрь. – 1939. – Кн. 10-11. – С. 3-11; 3) Западная

Украина и Западная Белоруссия // Советская книга. – 1939. – № 12. – С. 155-170; 4) Исторические судьбы Западной Украины и Западной Белоруссии. – М., 1939. – 40 с.; 5) Основные моменты исторического развития Западной Украины и Западной Белоруссии. – М., 1940. – 136 с. та ін.; Рубинштейн Н. Западная Украина. Историческая справка // Московский большевик. – 1939. – 30 сент. – С. 2; Греков Б. Д. Древнейшие судьбы Западной Украины // Новый мир. – 1939. – № 10-11. – С. 248-256.

⁶¹ Див.: Юсова Н. «Давньоруська народність»: зародження і становлення концепції в радянській історичній науці (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – С. 230-235.

⁶² А РАН. – Ф. 1548. – Оп. 1. – Ед. хр. 110. – 32 лл.

⁶³ Там же. – Л. 27.

⁶⁴ Див., напр.: Пичета В. Западная Украина и Западная Белоруссия. – С. 155-156.

⁶⁵ А РАН. – Ф. 457. – Оп. 1.–1940. – Ед. хр. 11. – Л. 104.

⁶⁶ Подорожний М. Є. Визвольна війна українського народу (1648–1654 рр.). – С. 85.

⁶⁷ Пор.: Брехуненко В. Переяславська рада 1654 року в російській історіографії. – С. 641.

⁶⁸ Подорожний М. Є. Визвольна війна українського народу (1648–1654 рр.). – С. 85.

⁶⁹ Псевдонім Осіпа Купермана. Див.: Єкельчик С. Імперія пам'яті. – С. 46.

⁷⁰ Осипов К. Богдан Хмельницький. – С. 327.

⁷¹ Петровский Н. Военное прошлое украинского народа. – С. 62.

⁷² Там же. – С. 2.

⁷³ Там же. – С. 35.

⁷⁴ Там же. – С. 60, 62.

⁷⁵ Там же. – С. 36.

⁷⁶ Там же. – С. 64.

⁷⁷ Петровский М. Визвольна війна українського народу проти шляхетської Польщі (1648 – 1654 рр.). – С. 64.

⁷⁸ Петровский М. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648–1654 рр.) / Нариси з історії України. Вип. IV. – Київ, 1939. – С.210-211, 254-255.

⁷⁹ Див.: Стецюк К. І. Український радянський історик М. Н. Петровський (До 90-річчя з дня народження) // Український історичний журнал. – 1984. – №11. – С. 147.